

DVA ENGLESKA PUTOPISCA U SPLITU I POČECI MODERNE KONZERVATORSKE IDEJE

UDK: 7.025.3/.4:728.8(497.5 Split)“188”

930Freeman, E. A.

72Jackson, T. G.

Primljeno: 14. 9. 2012.

Izvorni znanstveni rad

Dr. sc. MARKO ŠPIKIĆ

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Ivana Lučića 3

10000 Zagreb, HR

Rad se bavi dvojicom engleskih putopisaca, Edwardom Augustusom Freemanom i Thomasom Grahamom Jacksonom i njihovim poimanjem održavanja i tretiranja Dioklecijanove palače u Splitu. Autor istražuje promjene u percepciji tretiranja kulturne baštine oko godine 1880. u kontekstu sličnih promjena koje su se zbile u Engleskoj i u Europi tog doba.

Ključne riječi: britanski putopisci, Dioklecijanova palača, konzerviranje, restauriranje

U historiografiji posvećenog zaštiti kulturne baštine razvijenoj u posljednjih nekoliko desetljeća uloženi su veliki napor da se stvore slike pojedinih nacionalnih povijesti i cjelovite europske povijesti te discipline. Zalaganjem Paula Léona, Carla Ceschija, Françoise Choay, Sandra Scarrocchie, Ernsta Bachera, Jukke Jokilehta, Petera Betthausena i Stelle Casiello dobili smo jasniju sliku o podrijetlu i mijenama u teoriji i praksi europskoga konzerviranja i restauriranja. U posljednjim godinama zanimanje se s pokušaja stvaranja *velike slike* i prezentiranja nacionalnih predaja počelo seliti na problematiku međunarodne razmjene ideja, prožimanja i utjecaja, pa se historija konzervatorske teorije počela tretirati kao povijest ideja, a ne samo kao pregled geneze državnih ustanova i nacionalnih zanosa u metodama očuvanja, prikupljanja i rekonstruiranja kulturne baštine.

U nas smo, zahvaljujući radu Anđele Horvat, Tomislava Marasovića, Duška Kečkemeta, Ive Babića i Stanka Piplovića, u drugoj polovici protekloga stoljeća dobili uvid u nacionalnu konzervatorsku predaju, pri čemu se pisalo i o spajanju europskih i nacionalnih iskustava. Zahvaljujući tim radovima, neki su spomenici dobili istaknuto mjesto u stručnim krugovima, kako zbog povijesnoumjetničke percepcije, tako i zbog povijesti njihova tretiranja. Tako nas primjerice Dioklecijanova palača, kao jedan od najprivlačnijih spomeničkih sklopova Europe, stalno obvezuje da joj protumačimo podrijetlo, ranu povijest i izvorni izgled, ali i povijest njezine preobrazbe i uspostave njezina *kulta*, odnosno njezine percepcije i interpretacije. Dio tih povijesti, zbog glasovitosti sklopa, gradili su i strani posjetitelji, koji već stoljećima pristižu u Split.

U ovom će radu biti riječi o dvojici britanskih putopisaca, historiografu Edwardu Augustusu Freemanu i arhitektu i historičaru arhitekture Thomasu Grahamu Jacksonu. Oni su odabrani kao pisci koji su u doba prevrata u percepciji spomenika i njihova održavanja, što se u Europi počeo zbivati koncem 1870-ih godina, putujući u naše krajeve tumačili splitske spomenike gledajući *novim očima*. Zadaća nam je, dakle, prezentirati na koji su način dvojica pisaca tumačili *tretiranje* Dioklecijanove palače, ponajprije u odnosu na dotadašnju teoriju i praksu, prateći onodobno inovacijsko poimanje konzervatorske metodologije. Njihove ćemo primjedbe sagledati u kontekstu zemlje iz koje potječu oni, ali i njihovi *prevratnički* koncepti.

Freeman i Jackson nisu bili osamljeni glasonoše novih ideja svoga doba, iako ih u ovom tekstu želim istaknuti kao ključne pronositelje promjena u našim krajevima. U očekivanju sinteze kojom ćemo dobiti jasniju sliku o uzrocima pojave, interesima i dosezima stranih putopisa o našim spomenicima, zasad možemo reći da su se Britanci pridružili francuskim, njemačkim i austrijskim putnicima. Zanimljivost i važnost tih spisa na prvi pogled uopće ne bi trebalo naglašavati; uzmemo li u obzir da su predstavljali i ranu povijest povijesnoumjetničkih rasprava u Europi, tada ih se ne bi smjelo svoditi na stroge književne klasifikacije, nego bi ih valjalo sagledati i kao svjedočanstva europske kulturne povijesti. Na drugome ću mjestu donijeti opsežniju raspravu o pojavi i značenju britanskih putopisaca za razvitak proučavanja i tretiranja naše kulturne baštine. Ovdje će biti dovoljno navesti da su dvojica pisaca pripadala predaji koja se, desetljećima nakon objave knjige Roberta Adama o ruševinama splitske Palače, razvila u drugoj polovici 19. stoljeća. Pišem o

predaji jer je riječ o malom kulturnom fenomenu: osamdeset i sedam godina nakon Adamova dolaska, u Split je 1844. doputovao egiptolog John Gardner Wilkinson, koji je 1848. objavio putopis *Dalmatia and Montenegro*, privlačeći pozornost svojih sunarodnjaka i srednjoeuropskih čitatelja. Slijedili su ga diplomati, crkvenjaci, historičari, arhitekti i arheolozi Andrew Archibald Paton, James Fergusson, William Frederick Wingfield, John Mason Neale i Arthur Evans, koji su o splitskoj Palači pisali u kraćim razmacima (međusobno se citirajući i nerijetko pobijajući), pa od Wilkinsonova vremena možemo govoriti o postojanoj predaji. Povezanost među piscima nije proizlazila iz jednakosti njihovih dojmova; katkad je riječ o polemiziranju pisaca oko podataka i temeljnih stajališta u tretiranju povijesnih spomenika.¹

FREEMAN I POČECI PROMJENA U PERCEPCIJI

Edward Augustus Freeman prvi je put posjetio Split 1875. godine. Na naslovnici svoga putopisa nostalgичnog ili tendencioznog naslova *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice* objavljenog 1881. predstavljen je kao počasni član koledža Trinity u Oxfordu. Riječ je o piscu koji se u svojoj zemlji proslavio kao historičar. Rođen je 1823. u Harborneu kraj Birminghama, a odrastao bez roditelja, koji su umrli u njegovu ranom djetinjstvu. Od lipnja 1841. studirao je u Oxfordu. U doba studija kolebao se između arhitekture i svećenstva, da bi se pri kraju odlučio za historiografiju. Godine 1846. bezuspješno se natjecao za nagradu kancelara u Oxfordu za najbolji esej. Podatak valja istaknuti jer se bavio temom kojom se proslavio dvadesetak godina poslije: normanskim osvajanjima.² Iste je godine objavio raspravu *Načela restauriranja crkava*, u kojoj je pokazao zanimanje za arhitekturu i njezino očuvanje. Freeman se uključio u raspravu koja se tih godina počela širiti Europom, a imala je odjeka i u njegovoj domovini. Slijedeći primjere pruskih, francuskih i britanskih antikvara te *arheologa srednjovjekovlja* koji su spojili istraživački, konzervatorski i projektantski interes unutar pokreta Gotičke obnove, crkvenjaci okupljeni oko Johna Masona Nealea su godine 1839. osnovali udrugu *Cambridge-Camden Society*, težeći istraživanju srednjovjekovne baštine i njezinu uklapanju u kulturu devetnaestostoljetne Britanije.³ Nakon socijalnog uspjeha (Nealeu su se pridružili najviši britanski prelati, koji su pomagali izlaženje glasila *The Ecclesiologist* i stilsko restauriranje crkava), ti zanesenjaci za

nacionalnu baštinu katedrala i srednjovjekovnih gradova pokazali su diskriminacijski odnos prema slojevitim povijesnim građevinama, *oslobađajući ih nedostojnih, nevrijednih* slojeva, ponajčešće iz doba renesanse i baroka.⁴

Takvu se razmišljanju, ali i praktičnim intervencijama u Engleskoj i Francuskoj, počeo suprotstavljati drugi oksfordski gojenac, John Ruskin, koji je nekoliko mjeseci prije objave svog *reakcionarnog* teksta *Luč pamćenja* unutar knjige *Sedam luči arhitekture* 1849. gotovo izazvao sablazan kada se, na bračnom putovanju s Effie Gray, htio porječkati s radnicima koji su restaurirali katedralu u Rouenu.⁵ Valja istaknuti da je i prije spomenute reakcije, koja se u povijesti očuvanja kulturne baštine uzima kao jedan od ključnih trenutaka u stvaranju moderne konzervatorske teorije, Freeman pokušao spojiti koncepte konzerviranja i restauriranja. Tekst *Načela restauriranja crkava* započeo je riječima koje su podjednako zanimljive za razumijevanje tadašnjih teorijskih dvojbi u Britaniji i Freemanova tumačenja očuvanja splitske Palače. Freeman je 1846. napisao: *Uspoređujući najprihvatljiviji vid crkvene umjetnosti današnjeg doba sa stanjem u onim vremenima u kojima je ona gotovo dosegla savršenstvo, gotovo nam se ništa ne čini tako suprotno u osjećaju do načina na koji su arhitekti dvaju razdoblja strogo tretirali građevine iz njima prethodnih vremena.*⁶

Iako su tadašnji britanski zanesenjaci za srednjovjekovlje slijedili Augustusa Northomorea Wilbyja Pugina stvaranjem jaza između idealiziranog srednjovjekovlja i industrijaliziranih krajolika Engleske 19. stoljeća (potaknuti djelom *Contrasts* iz 1836.), Freeman je držao da je u njegovo doba bilo potrebno pronaći način da se između dvaju vremena uspostavi dijalog. Restauriranje je tome trebalo pomoći. Dvadesettrogodišnji pisac je tako, poput francuskih teoretičara stilskog restauriranja, pisao o *povratu* (*bringing back*) građevine u izvorno stanje uz pomoć analogija, a kada se na građevini nalaze dodaci (*additions*) i izmjene (*alterations*), glavni bi cilj trebalo biti njihovo usklađivanje sa starom strukturom.⁷ Mladića godine nisu spriječile da uvidi kako je njegovo doba bilo opterećeno pretjeranom revnošću. Freeman je primijetio da se upravo žar (*zeal*) prečesto pretpostavljao znanju i diskreciji, pa *svatko misli da mora nešto učiniti za svoju crkvu*. Arhitektu-restauratoru, naprotiv, nije bila potrebna kreativnost koliko antikvarno znanje: arhitektonski duh morao se spojiti s antikvarnom preciznošću u složenom postupku razumijevanja svih susljednih faza i promjena

na građevini. Te je pretvorbe (*transmutations*) arhitekt-restaurator trebao *reproducirati u svojem umu*, a potom odlučiti o spojivosti izvornika s kasnijim izmjenama ili pomirenju najstarijih izričaja s novijima.⁸

Freemanovo shvaćanje restauratorskog postupka stoji na pola puta između diskriminacijske revnosti Nealeovih crkvenjaka (*Ecclesiological architects*) i Ruskinova poziva na održavanje ili prepuštanje građevine dostojanstvenoj smrti. Ipak, kod mladoga pisca, koji se 29 godina kasnije našao u Splitu, postojala je veća spremnost na konkretiziranje metode: ne prihvaćajući bespogovorno žrtvovanje mlađih slojeva u korist starijih, Freeman je pokazivao predrasude prema tragovima moderniteta koji se nisu mogli uskladiti s izvornim projektom, pa je uz prihvaćanje tada aktualnog Mériméeova načela rekonstrukcije izgubljenog izvornika prema analogiji, zagovarao i uklanjanje *omraženih modernizama (obnoxious modernisms)* i *barbarizama*. Svejedno nam ne treba promaći rečenica koja govori o piščevu ranom podupiranju ideje očuvanja:

*Odluka se zasniva na ukusu i prosudbi dobrog arhitekta; moje mišljenje ide ponešto u korist uklanjanju (removal), no nikada ne bih pomislio snažno se suprotstaviti i očuvanju (preservation).*⁹

Kada je objavio *Načela*, Freemanovi su suvremenici u većini bili za prvu mogućnost, odnosno za dokidanje slojevitosti i uspostavu stilskog jedinstva djela. Gdje god bi se našli, tadašnji klasični arheolozi i stilski restauratori ideju sklada nisu mogli poistovjetiti s heterogenošću spomenika i urbanih cjelina. Tako, kada se John Gardner Wilkinson godine 1844. pojavio u Splitu i u društvu ravnatelja Muzeja starina Francesca Carrare obišao Palaču, u njoj je, pored visokoga stupnja očuvanosti, vidio i brojne prepreke pogledu na izvorno Dioklecijanovo djelo. Poput Freemana dvije godine prije, Wilkinson je godine 1848. u tiskanom djelu pisao o *ružnoj masi modernih građevina* koje opterećuju pogled modernog promatrača.¹⁰ Takvo su stajalište u prvoj polovici 19. stoljeća imali arheolozi u Rimu (pod papom Pijem VII., prigodom iskapanja i oslobađanja antičkih hramova Vespazijana na Forumu te Fortune Virilis i Herkula Pobjednika na Velabru), potom na Kapitoliju u Brescii, na atenskoj Akropoli, ali i uokolo srednjovjekovnih katedrala, primjerice u Parizu i, u planovima, u Toulouseu. Postupak oslobađanja ili izdvajanja (*Freilegung, dégagement, isolamento*) brzo se proširio europskim nalazištima i središtima povijesnih gradova, stvarajući novo bojno polje za teoretičare i praktičare u arheologiji, urbanom planiranju i zaštiti kulturne baštine.

Diskriminacijski duh i preobrazbe povijesnih ambijenata prvo su alarmirale Ruskina. Kada je uvidio da mu nadvikivanje s Viollet-le-Ducovim sljedbenicima na skelama neće donijeti rezultata, sastavio je tekst *Luč pamćenja* i započeo raskol u tek uspostavljenoj zajednici istomišljenika. Tvrdnje tada već uglednog likovnog i socijalnog kritičara da bez arhitekture ne možemo pamtiti, kao i njegovo oživljavanje stare antikvarno-historijske prepirke o prednosti izvornih pred izvedenim autoritetima (artefakata i ruševina pred riječima *slatkorječivih pjesnika i vojnih povjesničara*) pale su na plodno tlo. Ruskinovo proročanstvo o dolasku vremena u kojem će potomci naše kamenje *držati svetim zato što su ga naše ruke dotaknule* i o razvitku komunikacije predaka i potomaka zbog starosne ili dobne vrijednosti (*Age-value*) te zbog *duboke slutnje dara govora, strogog promatranja, tajanstvene prisnosti koju osjećamo u zidovima koje su dugo zapljuskivali putujući valovi čovječanstva*, započelo je novo doba percipiranja vrijednosti heterogenih povijesnih ambijenata.¹¹

Freeman je, pored mladenačkih dvojbi oko buduće karijere, 1840-ih godina iz nekih još neutvrđenih pobuda počeo sanjariti o dolasku u Split. O Palači je mogao čitati kod Roberta Adama, premda ga u tom trenutku nije toliko privlačila antička koliko srednjovjekovna arhitektura. O njegovoj želji da posjeti Split čitamo na početnim stranicama putopisa te u postumno objavljenim poslanicama. U pismu supruzi Eleonor Gutch sastavljenom u Splitu 7. listopada 1875. stoji:

Napokon... Večeras smo vidjeli Split pod mjesječinom i razmatrali arkade Jovi-jeva dvora. Koliko sam dugo žudio za ovime – ovo je nalik nastanku prijateljstva ili viđenju prve Landesgemeinde. Predivno je (...) večeras smo, baš pred zalazak sunca, stigli u Split; odmah smo pronašli čamac, otputili se na obalu, vidjeli što se može pod mjesječinom i vratili se na parobrod na večeru.

Pomislih, dok sam stajao na brodu: ovdje je ono čemu sam težio godinama (...)

Dobro se nasmijem na pomisao da je itko povezao neku sumnju, strah ili poteškoće uz ovo putovanje kada je sve tako dobro kao i na drugim mjestima.¹²

Tada je Freeman već postao ugledan zbog djela *Povijest normanskih osvajanja*, koje je u osam svezaka objavio između 1865. i 1876. godine. Pred kraj tog istraživačkog i izdavačkog pothvata odlučio je ostvariti stari san i zaputio se na istočni Jadran. Društvo su mu činili lord Morley i gospodin J. F. F. Horner, koji su na putovanju pobijali tvrdnje ranijih pisaca, primjerice Nealeovo nevješto tumačenje natpisa u porečkoj Eufrazijani. Dalmatinski, kao i

crnogorski prostori ostavili su dojam na pisca, pa im se vratio 1877. i 1881. u društvu arheologa Arthura Evansa, koji se nakon posljednjeg putovanja oženio Freemanovom kćeri Margret, s kojom je do 1882. živio u Dubrovniku. Poput svoga prethodnika, Škota Andrewa Archibalda Patona, koji se diplomatskim putem i publikacijama vezao za ove prostore i političke elite, autor historije normanskih osvajanja je od godine 1875. počeo dobivati ordene dvorova u Grčkoj, Srbiji i Crnoj Gori.¹³

Iako je bio oduševljen dalmatinskim krajevima, Freemanu se činilo da tada još uvijek nije bilo dobrih vodiča koji bi ih predstavili putnicima. Zato mu se kao tumaču srednjovjekovne povijesti i Porfirogenet učinio korisnim. Wilkinsova knjiga iz 1848. bila mu je zanimljiva, no prevelika za vodič, a Nealeovu je držao crkvenom groteskom, pa je za Dalmaciju zazivao nastanak vodiča poput *Unter-Italien und Sizilien* Theodora Gsella Felsa iz 1877.¹⁴ Kako pokazuje sadržaj putopisa, Freeman je putovao od *Lombardske Austrije* (Treviso, Udine, Cividale, Gorizia, Akvileja) potom od Trsta do Splita (preko Poreča, Pule i Zadra), po splitskoj okolini (Salona, Trogir) te od Splita do Kotora (preko Korčule, Dubrovnika i Trebinja) i konačno od Tranija i Otranta do Krfa, Drača i Bara.

Putniku je najzanimljiviji dio jadranske obale bila Dioklecijanova palača, čiji ga je Kriptoportik podsjetio na Tabularij na rimskome Kapitolu. Od prvog ulaska u grad u noći 7. listopada 1875. Freemana su, kao i njegove prethodnike, progonili podijeljeni dojmovi o dekadenciji i arhitektonskim vrhuncima Palače. Čitatelja je izvijestio o dojmovima:

*Prolazimo ispod neosvijetljenih lukova, kroz mračne prolaze i sada se nalazimo u središtu Palače i grada, između onih čuvenih nizova lukova koji označuju najveću od svih epoha u povijesti graditeljskog umijeća.*¹⁵

Koristeći se superlativima, pisac je držao da je Dioklecijan prvi uveo sklad i postojanost u rimsku arhitekturu, *usađujući živu dušu u beživotno tijelo*. Dakako, nije mu mogla promaknuti dugotrajna preobrazba Palače u grad, u kojoj je idealizirano carevo djelo podjednako gubilo na pojavnosti i poticalo na *pročišćenje* i rekonstrukciju. Izvješća srednjovjekovnih pisaca koji su stvorili lokalni mit o rađanju grada, sada su postala arheološki, konzervatorski i restauratorski problem, koji je kod britanskih pisaca toga doba započeo Wilkinson, pišući o *opterećenjima* (*encumbrances*) posvećenog antičkog izvornika koji nosi nedostojne prigradnje i zaklonjen je radoznalim očima modernoga promatrača. Freemanu je preobrazba bila zanimljiva iz gledišta etimologije i arhitektonske povijesti, pa je pisao:

... (*Dioklecijanov*) je mauzolej postao crkva, njegov je hram postao krstionica, veliki zvonik ponosno se uzdiže iznad njegova djela; njegov stan je slomljen (*broken down*) i pretrpan (*crowded*) sićušnim kućama; no pročelje prema moru i Zlatna vrata još se uvijek nalaze usred svih tih izobličenja (*disfigurements*), a veliki Peristil stoji gotovo neoštećen (*unhurt*) kako bi nas podsjetio na najveći korak koji je jedan um načinio u napretku graditeljskog umijeća.¹⁶

Freemanov se opis antičke Palače sukobljene sa srednjovjekovnim i novovjekovnim gradom može shvatiti kao neizravna osuda Splićana. Pisac vjerojatno nije poznao rukopis *Memorie della città di Spalatro* Julija Bajamontija, nastao oko godine 1797., u kojem smo *mi i naši preci* optuženi za barbarstvo i razaranje, zatrpavanje i uništavanje, što je spriječila samo nemoć suprotstavljanja veličajnosti gradnje.¹⁷

Freemanu, kao i Adamu i Wilkinsonu, nije preostalo drugo no diviti se veličajnim ostacima. Pojam *remains* su prije Freemana rabili i Adam, Wilkinson i Paton, a nakon njega i Jackson. Ostaci, koji su Adama i njegove suvremenike Stuarta, Revetta i Le Roya potaknuli na rekonstrukciju izvornog stanja (kod Adama sučeljavanjem pojmova *remains* i *elevations*), izazivali su u većine britanskih pisaca romantičarsko divljenje fragmentu, ali i želju gojitelja kulta antičkih spomenika da ga se oslobodi dodataka i integrira. Zato Freeman piše da su zidine Splita *gotovo savršene* (*nearly perfect*), kao i Zlatna i Željezna vrata, izjednačavajući pojam perfekcije s fizičkom i vidljivom cjelovitošću djela, a potom i s njegovim idealnim prvotnim izgledom. *Pravo je čudo*, piše Freeman, *da je toliko toga pošteđeno i da je preživjelo do našeg dana*. Arhitektonski je sklop personificiran kao da je riječ o živom organizmu. Pisac se, poput prethodnika i sljedbenika, kolebao oko vrijednosti povijesnih simbioza sklopa Palače. Iako je prepoznao važnost *mletačkih* i ranijih građevina, za njega je 1875. careva arhitektura ipak predstavljala zasebnu kategoriju:

... dok stojimo pod Jovijevim arkadama, stvari koje bi drugdje predstavljale blago ovdje se čine ništavnima. One, kao i druge građevine koje su s njima u umjetničkoj povezanosti (*artistic connexion*) čine epohu u povijesti umjetnosti odvojenu od opće historije i općeg dojma grada koji su jednom stvorile i učinile čuvenim.¹⁸

Nakon povratka iz Dalmacije Freeman je 8. siječnja 1876. u časopisu *Saturday Review* objavio tekst *Dioklecijanovo mjesto u povijesti arhitekture*, smjelo ustvrdivši da se u splitskoj Palači zbilja promjena (*a change was made*) koja je

utjecala na kasniji razvitak arhitekture. Ona se sastojala u tome da su ovdje korintski stupovi počeli podržavati lukove, da su se u Splitu stopili konstrukcija i ures, stvarajući zametke velikih građevina Milana, Pise, Durhama i Westminstera, utječući i na izgled srednjovjekovnog zvonika sv. Duje.¹⁹

Između prvoga i drugog Freemanova posjeta Splitu započeli su radovi o kojima su sredinom stoljeća pisali i za koje su se zalagali mjesni istraživači Francesco Carrara i Vicko Andrić. Prijedlozi potekli od tih ljudi raspravljani su na prvim sjednicama *Središnjeg povjerenstva za proučavanje i održavanje graditeljskih spomenika*. U prvom broju *Godišnjaka Povjerenstva* spominje se da je 1853. Ministarstvo bogoštovlja i nastave tražilo mišljenje o prijedlogu restauriranja splitske katedrale, koje bi istodobno uključivalo *očuvanje postojećega (das Bestehende erhalten)* i *oslobađanje (die Freilegung)* Palače *ogoljivanjem (die Abtragung)* od kasnije izgrađenih stambenih zgrada i integriranje (*die Ergänzung*) vanjskoga niza stupova.²⁰

Kada je Freeman napustio Split i počeo postavljati smjele hipoteze o značenju Dioklecijanove palače za svjetsku povijest arhitekture, u gradu su započeli radovi na tragu Carrarinih i Andrićevih zamisli o oslobađanju i stilskom restauriranju kasnoantičkog sklopa. U *Priopćenjima Središnjeg povjerenstva* objavljenima 1876. godine arhitekt Alois Hauser izvijestio je o početku oslobađanja, osamljivanja i restauriranja katedrale (*Blosslegung, Isolierung, Restaurierung des Domes*) eliminiranjem (*Beseitigung*) nekoliko okolnih kuća. Do objave teksta porušena su tri objekta: kavana Solitro i dvije kuće južno od katedrale.²¹

Ti postupci, koji su dotad u Europi postali općeprihvaćeni, koncem 1870-ih počeli su izazivati sumnjičavost i pozive na oprez. Nova percepcija izoliranja *središnjeg* ili *najvažnijeg* spomenika u ambijentu zanimljiva je pojava koja se može sagledati i iz gledišta društvenih promjena. Ako se konzerviranje i restauriranje 19. stoljeća može sagledavati i kao specifičan proizvod Francuske revolucije – zahvaljujući kojoj puk, narod i građanstvo podjednako počinju motriti na prošlost kao nadahnuće, kako su to stoljećima činili eruditi i politička elita – tada se pojava Ruskinovih istomišljenika koji su počeli negodovati zbog stilske restauriranja može shvatiti kao začetak nove društvene percepcije kulturne baštine. Tako Freemanu 1877. u središtu zanimanja više nije bila samo prevratnička arhitektura cara progonitelja, nego i njezino aktualno restauriranje. Potaknut tim zbivanjima napisao je:

Otkako sam posljednji put bio u Splitu, započeo je postupak koji uvijek iza-

zove drhtaj. Peristil i unutrašnjost Mauzoleja bili su okruženi skelama. Što se tiče Mauzoleja, vjerojatno je od početka bila greška da ga se pregradi u crkvu; no kada je jednom pretvoren u crkvu, dodaci i promjene koje su bile potrebne za tu namjenu, postali su dio povijesti i ne bi ih trebalo dirati. Vjerojatno je to oduvijek bila najmanja i zacijelo najtamnija metropolitanska crkva u kršćanstvu; no ona zato čini čudesnost mjesta (wonder of the place). Iako su neke pojedinosti restaurirane u žbuci u doba nekog kraljevskog posjeta, ne čini se vrijednim ukloniti ih, jer postoji mogućnost uklanjanja i izvornog kamena.²²

Freeman se, čini se, u Splitu vratio temi restauriranja kojom se počeo baviti kao oksfordski diplomac. U izvješću o posjetu nije se izravno referirao na Hauserove projekte i postupke uokolo katedrale. Kada su u srpnju 1873. u splitsku luku uplovili prvaci austrijske arheologije Alexander Conze i Georg Niemann na povratku sa Samotrake, započelo je novo čitanje koncepata iz Carrarina i Andrićeva vremena. Bečki su stručnjaci razmotrili prijedloge izoliranja i restauriranja, ističući da se katedrala ne bi trebala vraćati u prvotni oblik ni proširivati, već da bi trebalo očuvati ono što je ostalo od antičkoga, nanovo postavljajući pojedine oštećene dijelove, uklanjajući bijedne moderne građevine koje su joj se naprtile ili je dijelom prikrivaju.²³ U Priopćenjima Povjerenstva iz 1877. doznajemo da su prethodne godine porušene kuće oko katedrale pa *građevina sada slobodno stoji na njihovu mjestu u svom izvornom lijepom obliku.*²⁴ Andrićev se projekt *Dimostrazione del Palazzo di Diocleziano* još 1878. naziva važnim rukopisom, koji je Hauseru pomagao u *poljepšanju (die Schönung)* središta Splita, ne samo na određenim punktovima nego i u cjelini *gradske reprezentativnosti (die Stadt-Repräsentanz)* prilikom izrade regulatornih planova.²⁵

Kvalifikacije poput *bijednih modernih građevina* slijedile su spomenutu Wilkinsonovu ocjenu o njihovoj *ružnoj masi*. Freeman je prigrlio tu sumnjičavost prema modernosti, što se vidi u njegovu kolebanju pri ocjeni heterogenosti Palače:

No ipak valja paziti kod uklanjanja (removing) onoga što je moderno u takvom mjestu kao što je Split. Dobro je riješiti se nekih zloćudnih izraslina (mean excrescences); no ondje gdje su arkade ispunjene mletačkim građevinama vrijednima poštovanja, čini se da bi bila velika pogreška otvoriti ih, a da se ne govori o tome da bi takvo otvaranje moglo ugroziti stupove i same arkade. Iako su zagrađene, nisu tako zakrčene da bi omele cjelovito proučavanje njihovih pojedinosti. Dapače, izgradnja arkada Peristila i težih lukova na drugim dijelovima Palače

*uistinu je dio povijesti koja bi se trebala očuvati (preserve). Ona označuje osebnjini značaj Splita kao kuće koja je postala grad.*²⁶

Freeman se, kako vidimo, oko godine 1880. kolebao između mogućnosti uklanjanja naknadnih prigradnji i njihova očuvanja, dijelom slijedeći bečke stručnjake, a dijelom se od njih udaljavajući. U njegovoj je domovini tada već ojačala skupina Ruskinovih sljedbenika koji su 1877. u Londonu osnovali *Društvo za zaštitu starih građevina*, boreći se protiv diskriminiranja u restauratorskom postupku i čišćenja (*anti-scrape* kampanja), u što se uključio i Thomas Graham Jackson.

JACKSONOVA KRITIKA RESTAURIRANJA U SPLITU

Thomas Graham Jackson (1835.-1924.) bio je arhitekt školovan na oksfordskim koledžima Corpus Christi i Wadham. Kao 23-godišnjak ušao je u ured glasovitog arhitekta i restauratora Georgea Gilberta Scotta, a godine 1862. započeo je samostalnu karijeru u Londonu. Postao je poznat 1876., nakon pobjede na natječaju za izgradnju novih zgrada oksfordskih koledža Oriel, Hertford, Brasenose, Corpus Christi, Trinity, Balliol, Somerville i Lincoln. Gradio je crkve i vodio restauratorske postupke, među kojima je bilo dovršavanje zvonika zadarske katedrale od 1885. te konsolidiranje i restauriranje katedrale u Winchesteru. Bavio se i proučavanjem povijesti arhitekture: objavio je studije *Moderna gotička arhitektura* (1873.), *Bizantinska i romanička arhitektura* (u dva sveska, 1913.), *Gotička arhitektura u Francuskoj, Engleskoj i Italiji* (u dva sveska, 1915.) i *Renesansa rimske arhitekture* (u tri sveska, 1921.-1923.).²⁷

Godinama nakon prvog obilaska Splita, u svescima o bizantskoj i romaničkoj arhitekturi Jackson se vratio Wilkinsonovoj primjedbi i Freemanovoj hipotezi o arhitektonskoj inovaciji na splitskome Peristilu, podržavajući je i podsjećajući čitatelja da je istoga mišljenja 1899. bio i Auguste Choisy u djelu *Histoire de l'Architecture*.²⁸ Prisjećajući se putovanja 1881. i 1888., Jackson je 1917. objavio i knjižicu *Praznik u Umbriji*, u kojoj je nekoliko stranica posvetio jakinskom opusu Jurja Dalmatinca.²⁹ Čak je i u raspravama o općim načelima arhitektonskog projektiranja za primjere uzimao kapitele iz Poreča i Splita, što samo pokazuje kakav su dojam ti spomenici ostavili na njega.³⁰

Putopis *Dalmacija, Kvarner i Istra* objavljen je 1887. u tri sveska. Počasni član wadhamskoga koledža i ponosni autor *Moderne gotičke arhitekture* posvetio

je ovu publikaciju (kao i većinu ostalih) supruzi Alice Mary (1846.-1900.). Dje-lo je plod triju pohoda u ove krajeve: 1882, 1884. i 1885. godine. Na tim je pu-tovanjima upoznao crkvenjake i učenjake tadašnje Dalmacije: autora djela *Zara cristiana* Carla Federica Bianchija, profesore Vitalliana Brunellija i Giovannija Smiricha, biskupa Antuna Fosca i dr. Galvanija u Šibeniku, don Franu Bulića u Splitu, trogirskoga podestata grofa Garagnina-Fanfognu i njegove sinove grofove Ivana Dominika i Ivana Luku, u Korčuli kanonika don Andriju Alibrantija i prof. Vida Vuletića Vukasovića, a u Dubrovniku Josipa Gelcicha.³¹

U predgovoru je spomenuo i neuspjeli obilazak Kotora u društvu Rudolfa von Eitelbergera, koji je 18. travnja 1885. preminuo u Beču. Jedan od utemelji-telja Bečke škole povijesti umjetnosti je 1884. u predgovoru ponovljena izdanja svoje knjige *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije* napisao da je Dal-macija Englezima već godinama bila najzanimljivija zemlja, dok je modernom Austrijancu još uvijek *terra incognita*. Pišući o odnosu antičkih, srednjovjekov-nih i modernih građevina, osuđivao je kasnije dogradnje kao barbarske pa je, primjerice, dijelove orgulja ispod kupole katedrale vidio kao *barbarische Anor-dnung*. Eitelberger je, štoviše, usporedio prikriivenost spomenika silom čovjeka i prirode, odnosno šutom (*mit Schutt bedeckt*) i građevinama (*mit Wohnungen verrammelt*). Iako je pozvao na razboritost kada je pisao o aktualnom Hauserovu restauriranju interijera, preinake u carevu mauzoleju iz 17. i 18. stoljeća nazvao je *brutalnim izobličenjima*, što je trebalo ispraviti postupcima održavanja (*Erhal-tung*) i ponovne uspostave (*Wiederherstellung*).³²

Od 1880. do 1885. godine Alois Hauser radio je na restauriranju kate-drale. Ubrzo nakon 24. ožujka 1885., kada su svečanom otvaranju katedrale prisustvovali nadvojvoda Rudolf i supruga Stefaniya (spomenuti i na latin-skome natpisu ponad unutrašnje strane glavnog ulaza), Hauser je u splitskom *Bullettinu* objavio članak o restauriranju. Za austrijskog je arhitekta pretvor-ba mauzoleja cara progonitelja u kršćansku prvostolnicu predstavljala *neo-bično proturječje*, koje nije osjećao prilikom poistovjećivanja pojmova konzerviranja i restauriranja, što je tada počelo sablažnjavati Williama Morrisa i Camilla Boita. Hauseru je uzor bio Andrićev projekt nastao sredinom 19. stoljeća, koji je nakon brojnih odgađanja prilagođen, pa je 1878. Hauser započeo s poslom osamljivanja katedrale (*isolamento*), a u unutrašnjosti *re-stauriranja u skladu s njezinim stilom*.³³ U tu je svrhu proveo niz postupaka: uklanjanje (*sgombero*), točni popravak (*esatta riparazione*), potpuno čišćenje

(*totale politura*) bez ikakve izmjene te izmjena (*scambiamento*), umetanje (*inserimento*) i zamjena (*sostituzione*).³⁴

U doba Hauserova ponosnog poistovjećivanja starosti i noviteta, Jackson se treći put našao u Splitu. Umjesto oduševljenja potpuno jasno i otvoreno je u putopisu iskazao razočaranje (*disappointment*):

*Prigodom ponovnog obilaska Splita 1885. unutrašnjost katedrale našao sam očišćenu od smetnji i vraćenu u uporabu; tada je prvi put bilo moguće prosuditi dojam koji građevina ostavlja. Opsežno restauriranje koje je pretrpjela naškodilo je njezinu starom značaju (antique character); no dok se žali zbog količine blještavo bijelog umetnutog kamena, možemo biti zahvalni što su restauratori dopustili onom starom kamenju da ostane sivo i zacrnjeno vremenom, ne izbjeljujući ga kako bi odgovaralo novomu, što su neki htjeli napraviti. Donji dio gređa je, izuzevši nekoliko kamenova, u potpunosti obnovljen (renewed), skupa s osam korintskih kapitela. Na gornjem dijelu gređa čitav je vijenac obnovljen korčulanskim kamenom te dio friza i arhitrava. Kako bi se umetnuo novi kamen, na mjestu izdizanja kupole iz vijenca bilo je nužno izrezati (to cut out) opeku kupole uokolo građevine i potom je nanovo postaviti (to reset). Riječ je o postupku koji najvjerojatnije neće povećati njezinu stabilnost, a najštetniji je za pojavnost njezine starosti. Stari reljefi koji teku uokolo ispod gređa, sačuvani su (retained) i na tome možemo biti zahvalni, no kapiteli gornjeg reda, koji su vrlo dobro očuvani, predani su limbu muzeja i zamijenjeni kopijama. Kapiteli donjeg reda jamačno su propali do te mjere da su vjerojatno opravdali obnovu, no uklanjanjem (removal) osam gornjih kapitela učinjena je najnepotrebnija šteta za starost građevine.*³⁵

Kolika je bila važnost Andrićevih vizija iz sredine stoljeća, pokazuje Jacksonova potreba da odlučno odbaci pretpostavku kako je kupola Mauzoleja imala otvor nalik onom na rimskom Panteonu. Štoviše, u društvu Frane Bulića ušuljao se u uzak prostor između stijenke kupole i krova kako bi to provjerio.³⁶ Jackson se na specifičan način suprotstavio predaji započetoj u Adamovoj knjizi *Ruins of the Palace*, posebno na XXXIII. tabli knjige, na kojoj se unutrašnjost Mauzoleja (*Jupiterova hrama*) prikazuje bez srednjovjekovnih i novovjekovnih dodataka. Jacksonov afinitet prema srednjovjekovlju bio je jasan:

Podna površina malene kružne katedrale (...) donekle je zauzeta dvama natkrivenim gotičkim svetištima ili kapelama koje stoje desno i lijevo od glavnog oltara nasuprot ulazu, ispunjavajući i dijelom brišući dvije izvorne polukružne

niše. *One su vrlo dotjerane i pristale (handsome), nemalo pridonoseći slikovitosti (picturesqueness) nutrine.*³⁷

Slično je stajalište izrazio i u promišljanju planiranih intervencija na Peristilu:

Kolonade su ugrađene u privatne kuće s prozorima, vratima i balkonima između stupova, a među njima su dvije ili tri prilično slikovite kapele. Zamisao je 'restaurator' da se poruše sve te kuće a kolonade izdvoje onako kako su isprva stajale; no čitava je struktura tako izmorena i izbačena iz ravnoteže da vjerujem kako bi uklanjanje potpornja koji pružaju kuće podrazumijevalo ponovnu izgradnju kolonada, koje će, ostave li se ovakve, trajati još stoljećima.

*(...) Valja uistinu žudjeti da se trg ostavi ovakvim kakav jest; koliko god očaravajuća bila zamisao o restauriranju Peristila u njegovoj izvornoj pojavnosti, to je nemoguće učiniti bez pregradnje velikoga dijela Palače, a mnoge senzibilne osobe radije bi imale nepatvoreno staro djelo (the genuinely ancient work), pomiješano kakvo jest s priraslicama (accretions) kasnijih razdoblja koja po sebi imaju nemalu povijesnu vrijednost, nego obnovljenu kopiju (a renovated copy), koliko god bila vjerna.*³⁸

Ovdje, dakle, nije riječ tek o priznavanju prava mlađim članovima obitelji, koji u očima pobornika *Gothic revival* dobivaju zasebnu važnost. Riječ je o afirmaciji slikovitosti i jednakovrijednosti svih sastavnica unutar slojevite cjeline, uklapanju mlađe tvorevine u staru kolijevku, o shvaćanju koje će na početku 20. stoljeća uzdrmati diskriminacijske predrasude prema stilskom višeglasju kao disonanciji, a u europskoj konzervatorskoj teoriji započeti novo doba percepcije povijesnih ambijenata. Freemanova i Jacksonova svjedočanstva o splitskoj Palači stoga se mogu razmatrati kao važan segment u praćenju dinamike promjena tih ideja.

BILJEŠKE

¹ O engleskim putopiscima kojima je u središtu zanimanja podrijetlo i sudbina kulturne baštine naše zemlje, ne postoji veći broj specijaliziranih radova. Usp. Zdenko Levental: *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*. Gornji Milanovac 1989.; Sonia Wild Bičanić: *British Travellers in Dalmatia 1757-1935, Plus a little bit more about Dalmatia today*. Zaprešić 2006.; Ivo Mardešić: *Društvo i književnost dalmatinskih gradova prve polovice 19. st. u djelu engleskog putopisca A. A. Patona*. Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti 31. 1993. 289-302, A. A. Paton: *Iz putopisa A. A. Patona: javni i društveni život u Splitu 1847. godine*. Kulturna baština, Split br. 19, 1995. 26/27. 101-118, A. A. Paton: *Iz putopisa A. A. Patona (2): književni rad u Splitu 1847. godine*. Kulturna baština, Split br. 20, 1997. 28/29. 171-182, Tamara Tomić Grčić:

- Marko Antun de Dominis i Split u putopisu Johna Masona Nealea*. Kulturna baština, Split br. 36, 2010. 83-112.
- ² Frank Barlow: *Freeman, Edward Augustus*. Oxford Dictionary of National Biography 20, Oxford 2004. 920.
- ³ O udruzi usp. Jukka Jokilehto: *A History of Architectural Conservation*. Oxford 1999. 156-157.
- ⁴ Dobar primjer takvog shvaćanja nalazimo u prvim brojevima *The Ecclesiologist*. U broju iz 1842. nalazi se tekst u kojem se hvali stilsko restauriranje gotičke crkve St Mary u Staffordu, djelo uglednog, viktorijanskog, arhitekta i restauratora Georgea Gilberta Scotta. Taj je projekt zasnovan na 'dobrom ukusu' projektanta. Karakterističan je navod, potekao vjerojatno iz Nealeova kruga: 'Iz postojećih dokaza ili pretpostavke (supposition) moramo ponovo uspostaviti izvornu shemu građevine kako ju je zamislio prvi graditelj, ili kako ju je započeo on ili njegovi izravni sljedbenici; s druge strane, možemo zadržati dodatke ili izmjene kasnijih vremena, popravljajući ih kada je to potrebno... Što se nas tiče, mi odlučno biramo prvu mogućnost, uvijek pamteći da je vrlo važno uzeti u obzir dob i čistoću kasnijega djela, njegovu prilagodbu korisnicima.' Usp. N. N. *Church Restoration*. *The Ecclesiologist* I/4. 1842. 61. Preveo M. Š.
- ⁵ Za Ruskinovu reakciju u Rouenu doznajemo iz pisma Effie Gray roditeljima. Effie piše da je Ruskin *potpuno izluđen* tamošnjim duhom restauriranja jer radnici ispred njihovih očiju ruše zacrnjene i ostarjele dijelove katedrale kako bi ih zamijenili novima. Usp. Tim Hilton: *John Ruskin*. New Haven i London 2002. 127.
- ⁶ Edward Augustus Freeman: *Principles of Church Restoration*. London 1846. 3.
- ⁷ Isto, 5.
- ⁸ Isto, 11.
- ⁹ Isto, 13.
- ¹⁰ John Gardner Wilkinson: *Dalmatia and Montenegro, with a Journey to Mostar in Herzegovina*. 1. London 1848. 134-135.
- ¹¹ John Ruskin: *Luč pamćenja*. U: Anatomija povijesnoga spomenika (priređ. M. Špikić), Zagreb 2006. 301.
- ¹² W. R. W. Stephens: *The Life and Letters of Edward A. Freeman*. II. London i New York 1895. 96-97.
- ¹³ Frank Barlow: *Freeman*, nav. dj., bilj. 2, 923.
- ¹⁴ Edward Augustus Freeman: *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice*. London 1881. VII-IX.
- ¹⁵ Edward Augustus Freeman: *Sketches*, nav. dj., bilj. 14. 143.
- ¹⁶ Edward Augustus Freeman: *Sketches*, nav. dj., bilj. 14. 145.
- ¹⁷ Julije Bajamonti: *Zapisi o gradu Splitu*. Split 1975. 129-130. Rukopis se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu
- ¹⁸ Edward Augustus Freeman: *Sketches*, nav. dj., bilj. 14. 148.
- ¹⁹ Edward Augustus Freeman: *Diocletian's Place in Architectural History*. U: Historical Essays 3. London 1879. 61-67. Freeman je 1875. prihvatio sugestiju ravnatelja Muzeja starina Mihovila Glavinića da je katedrala izvorno bila carev mauzolej.

- ²⁰ N. N.: *Bericht über die Wirksamkeit der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale in den Jahren 1853, 1854 und 1855*. Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 1. 1856. 60. Usp. i Franko Ćorić: *Carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama. Ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918.*, disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu 2010. 113.
- ²¹ Alois Hauser: *Notizen*. U: Mittheilungen der K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. 2. 1876. CXLII.
- ²² Edward Augustus Freeman: *Sketches*, nav. dj., bilj. 14. 152-153.
- ²³ N. N.: *Sull'isolamento e ristauero del Duomo di Spalato*. Bullettino di archeologia e storia dalmata 1/1, 1878. 9: *conservare quanto vi ha di antico, rimettendo le singole parti danneggiate, di togliere i meschini edifizî moderni che gli sono addossati o in parte lo nascondono*.
- ²⁴ N. N.: *Bericht der k. k. Central-Commission über ihre Thätigkeit in dem Jahre 1876*. Mittheilungen der K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. 3. 1877. XII.
- ²⁵ N. N.: *Bericht der k. k. Central-Commission über ihre Thätigkeit in den Jahren 1876 und 1877*. Mittheilungen der K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. 4. 1878. IX-X.
- ²⁶ Edward Augustus Freeman: *Sketches*, nav. dj., bilj. 14. 153.
- ²⁷ James Bettley: *Jackson, Sir Thomas Graham*. Oxford Dictionary of National Biography 29. Oxford 2004. 531-532.
- ²⁸ Thomas Graham Jackson: *Byzantine and Romanesque Architecture* 1. Cambridge 1913. 22-25.
- ²⁹ Thomas Graham Jackson: *A Holiday in Umbria*. New York 1917. 36-41. Autor citira rukopis Lazzara de Barnabeija iz 1492. i Albertinijevu *Cronaca Anconitana*, koje je našao u lokalnom arhivu.
- ³⁰ Thomas Graham Jackson: *Reason in Architecture. Lectures Delivered at the Royal Academy of Arts in the Year 1906*. New York 1906. 27, 97-100.
- ³¹ Thomas Graham Jackson: *Dalmatia, the Quarnero and Istria*. Oxford 1887. XIII.
- ³² Rudolf Eitelberger von Edelberg: *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*. Wien 1884. 250, 253, 258-259.
- ³³ Alois Hauser: *La riapertura del Duomo di Spalato*. Bullettino di archeologia e storia dalmata 8/5. 1885. 84.
- ³⁴ Alois Hauser: *La riapertura*, nav. dj., bilj. 33. 85.
- ³⁵ Thomas Graham Jackson: *Dalmatia*, nav. dj., bilj. 31. 35-36.
- ³⁶ Thomas Graham Jackson: *Dalmatia*, nav. dj., bilj. 31. 38.
- ³⁷ Thomas Graham Jackson: *Dalmatia*, nav. dj., bilj. 31. 42.
- ³⁸ Thomas Graham Jackson: *Dalmatia*, nav. dj., bilj. 31. 63-64.

TWO ENGLISH TRAVEL WRITERS MARKING THE DAWN OF
CONTEMPORARY CONSERVATION IDEAS IN SPLIT

Summary

The paper discusses views on preservation and restoration of Diocletian's palace that appeared in 1880 and were, then, considered as rather novel. These views were expressed by the two English travel writers, historian Edward Augustus Freeman and architect Thomas Graham Jackson. Their famous travel books, *Sketches from the Subject and Neighbour Lands of Venice* (London 1881) and *Dalmatia, the Quarnero and Istria* (Oxford 1887) were based on their visits to Split and Dalmatia in the 1870s and the 1880s. Their travel books have been specifically selected for this paper because they reflect those once novel perspectives on the theory of conservationism, that were once generated under the influence of Ruskin and William Morris.

The restoration procedures, that were once executed by the so-called Central Commission for the Study and the Preservation of Historical and Art Monuments, were positively reviewed by Freeman and Jackson. Those positive reviews revealed the gradual embracing of the similar concepts that were advocated by Morris's circle within the *Society for the Protection of the Ancient Buildings* after it had been established in 1877. Freeman published a paper entitled *Principles of Church Restoration* in his student days. It was at this particular time that he started planning a visit to Dalmatia. His visit was most probably inspired by Robert Adam's book *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian*, published in 1764. On the other hand, it may have been inspired by the fact that the other two British travellers, egyptologist John Gardner Wilkinson and diplomat Andrew Archibald Paton, had visited the area. Just like Austrian scientists, they named it *terra incognita*. Freeman visited Split three times: in 1875, in 1877 and in 1881. During his last two visits, he was accompanied by a renowned archeologist Arthur Evans who was married to his daughter and lived in Dubrovnik until 1882. Freeman perceived many negative things within Diocletian's palace, such as dense population, damaged ancient monuments and disfigurements. Yet he admired the palace heterogeneity and spatial layering, which he called artistic connection among epochs. In the late 1870s, the reconstruction works on the imperial Mausoleum started under the supervision of Austrian architect, Alois Hauser. Freeman was not strongly convinced about the necessity of the reconstruction works and the appearance of scaffolding. He did not show much respect for younger generations of builders and he usually referred to them as *mean execrables*. Therefore, in 1881, he strongly disapproved of the intention expressed by then renowned archaeologists and restorers to remove every trace of creative building works that were executed after the death of Diocletian.

Jackson also visited Split three times: in 1882, in 1884, and in 1885. During his visits he also studied restoration works that were executed by Alois Hauser. The opening ceremony for the restored Cathedral was held in March 1885, in the presence of the Crown Prince Rudolf and his wife Stephanie. After the opening ceremony, Alois Hauser held a speech in which he presented his work on the Cathedral. At some point in the speech, he established correlation between restoration and conservation work and failed to notice the contradiction in his own procedures. Just like Morris, Jackson did not approve of the apparent loss of antique character which was a direct result of the aforementioned restoration procedures. He thought that

procedures like scraping walls white, changing and removal of various characteristic elements were not necessary for the preservation of an antique monument. Instead, he advocated spatial layering and picturesqueness. In this way he may be considered as a forerunner of a new restoring concept and a generation of theoreticians from Middle Europe and Italy that advocated that particular concept: Riegl, Gurlitt, Dehio, Dvořák, Giovannoni.